

פּעמדים

152–150

תמונה כטקסט

העורך: אבריאלי ברילב

עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

צ'ל של ערים נשמות: על שירו של משה סרטל	רתם פרגר-גונר
15. אָבן אַחַת שְׁשֶׁמֶתִי מִן שֵׁשׁ מֶרְמָרָה	
דיוקנאות, ארץ־ישראל והקהילות היהודיות במרוקו:	דוד גדג'
23. המסרים החזותיים בעיתון <i>L'Avenir Illustré</i>	
דוד ערוסי, צלם ומכשף בצנעא, בירושלים	מנשה ענזי
53. ובקהיר: צילום המזרח בידי צלם מקומי	
הפוטומונטז' האותנטי: הרצל, יהודי הקווקז	חן ברם
85. והצ'רקסקה	
תמונת מחזור	נחם אילן
115	
תצלום כטקסט: דבורה דוידוף, ארבעה	נעם ברעם־בן־יוסף
תצלומים ותמורות באפנת הלבוש של	
129 נשות קהילת בוכרה	
טרנספורמציות בטקס הנוצ'ה דה פניוס:	נינה פינטו־אבקסיס
139 מן הרחוב אל תמונת עץ השורשים החזותי	
על מותן של נשים יקרות: המצבות של נשי	מינה רוזן
המעמד העליון באסתאנבול היהודית	
163 במאה השמונה עשרה	
רישומים בקובץ ליטורגי שבתאי: פרק	הדר פלדמן־סמט
221 בתולדות כתב־יד ירושלים, מכון בן־צבי 2270	
ועתה אצייר לך עגולה ומשם תבין מה שצריך	יוסף חיות
235 להבין: התרשים הקבלי כציור אפיסטמי	

הנה עין הנביא ידמה: נבואה, קבלה ודימוי חזותי	אליעזר באומגרטרן
אצל רמח"ל 289	
צדקה כְּשֶׁרִין וכובע ישועה בראשו:	שרה אופנברג
משמעות כפולה של איורי לוחמים בהגדה	
מהספרייה הבריטית Add. 14761 323	
התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם 349	עדנה אנגל
מי כתב את ספר משלי? יפת בן עלי על איסוף	אילנה ששון
הספר ועריכתו 373	
שבחים חסידיים עלומים בטריפולי 389	יונתן מאיר
בין ירושלים לכותאיסי: סיפורים בשבחי	תמר אלכסנדר
רבנים מגאורגיה 415	
סיקורות	
שכונות הבוכארים בעיני צבר ממוצא אפגני 437	יצחק בצלאל
תקצירים בערבית	
445	
תקצירים באנגלית	
I	

שבחים חסידיים עלומים בטרופול

ספר 'שבחי הבעש"ט' נחשב לקובץ הסיפורים המרכזי על ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט, 1700 לערך – 1760). הוא נדפס לראשונה בקופוסט שבבלרוס בשלהי שנת 1814, וכולל מאות מעשיות שסופרו בעל-פה בסביבתו של הכותב.¹ כל הבא לתאר את דמותו של הבעש"ט נזקק לספר זה, שהוא הראשון שהציג ביוגרפיה מיתולוגית של הבעש"ט, ושתיאר בהרחבה את הסובבים אותו. הטשטוש בין חייו של הבעש"ט לסיפורי הפלא שעטפו את דמותו התגלה כבר בתקופה מוקדמת. כך כתב גרשם שלום: 'וכן נוכל להגיד על ישראל בעל שם מה שאמר אחד מגדולי המשוררים על טולסטוי, כי דרך חייו הובילה ללא מחיצות אל האגדה שנרקמה עליו'.² גם אם יש באמירה זו היגיון פנימי, נדמה כי הניסיון לדלות ניצוצות ראליה מתוך הסיפורים או להציג את דמותו ההיסטורית של הבעש"ט על פי הסיפורים שסופרו עליו, מציב קושיות רבות.³

לפנינו סיפורים השייכים לז'אנר מסוים, וגם אם הם מורכבים ממצאות היסטורית או רוכבים על מציאות כזו, אי אפשר לקרוא מחוץ להקשרם. אם

* מחקר זה נערך במסגרת התקנת מהדורה מוערת ומבוארת של ספר 'שבחי הבעש"ט', בתמיכתה הנדיבה של האקדמיה הלאומית למדעים, מספר מענק 1652/13.

1 על גלגולי הספר, מהדורותיו ועריכתו ראו בין השאר: מונדשיין, עמ' 5-70; רוסמן, לתולדותיו; רוסמן, סיפורים; רוסמן, הבעש"ט, עמ' 187-205; אטקס, עמ' 217-265; גריס, עמ' 245-284.

2 שלום, חומר היסטורי (כ"י). לניסוח שונה למדי של המשפט ראו: שלום, השלב האחרון, עמ' 138.

3 בעייתיות זו מתגלה גם ב'אמירות' המובאות בשם הבעש"ט. ראו: פייקאז', עמ' 21-22; רוסמן, הבעש"ט, עמ' 178-186; מאיר, פרשת השבתאות.

כן כל שיש בידינו לברר הוא את דרכי גלגול המוטיבים הספרותיים ואת עיצוב הדימויים במעשה הסיפור החדש; או במילים אחרות, את הפוליטיקה של עיצוב דמותו של הבעש"ט והסובבים אותו בתקופות שונות בידי מספרים שונים. בהקשר זה יש חשיבות מרובה לחשיפת חומר סיפורי מוקדם הנוגע לבעש"ט או חומר מקביל לזה שנרפס ב'שבחי הבעש"ט'. חומר מעין זה עשוי ללמד לא רק על דרכי עיצוב דמותו של הבעש"ט בידי מספרים שונים אלא גם על המגמות בדרך הכתיבה, העריכה וההדפסה של 'שבחי הבעש"ט'. סיפורים מקבילים לאלו שהועלו על הכתב בספר 'שבחי הבעש"ט' מצויים בקורפוסים אחרים ולא זכו עד עתה לדיון מעמיק. כך הם בין השאר הסיפורים בכתביהיד המסועפים הקשורים לחסידות קורץ, אלו המופיעים בכתבי חסידות ברסלב המוקדמים, וחלק מאלו המופיעים בכתבי חסידות קומרנה.

קובץ נוסף שיש בו חומר חדש הקשור לסוגיות אלו נתגלה במרחק מקום שעשוי להפתיע. כוונתי לקובץ 'מעשה צדיקים' מאת אברהם כלפון מטריפולי (האבר"ך, 1735-1819), שנכללו בו גם סיפורים אחדים על הבעש"ט, על ר' יעקב יוסף מפולנאה ועל דמויות אחרות ממזרח אירופה.⁴ מדובר במעשיות שסיפרו תלמידי חכמים נודדים ושר"רים במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, ושהתגלגלו לפתחו של כלפון, ויש בהן לגלות טפח מהעברת מעשיות בעל-פה בתקופה זו. כלפון היה הראשון שהעלה על הכתב סיפורים רבים ששמע, סיפורים שהלכו ונרפסו בנוסחים שונים לאורך המאה התשע עשרה. ייחודו של הקובץ אם כן בראשוניותו, בכך שהוא עומד בנקודת זמן קריטית – קודם לגל הדפסת ספרות השבחים החסידית – ובמקום קריטי, שאפשר למחברו ללקט סיפורים ממרחבים גאוגרפיים שונים. גם אם מועטים כאן הסיפורים הישירים על הבעש"ט, יש במעשיות המזרח אירופיות שבקובץ זה ללמד לא מעט על הדרך שבה סופרו סיפורים על דמויות חסידיות בשלבים מוקדמים וכן על המרחב הגאוגרפי הפתוח של גלגול סיפורים בעל-פה.

4 על אברהם כלפון ראו: טנוג', תולדות, עמ' עח-צא; הירשברג, ב, עמ' 180-183, 198-201; פרומקין, ג, עמ' 104; סלושץ, א, עמ' 247-249; הכהן, עמ' 25-26; שרף, היסטוריון ופייטן; שרף, כלפון; רביב, 'מבוא', בתוך: כלפון, מעשה צדיקים, עמ' ג-עה. יש לתקן את זמן הגעתו לארץ-ישראל לשנת תקע"ח ולא כפי שכתבו רושמי הרשומות השונים.

על ספר 'מעשה צדיקים'

על מעלותיו וייחודו של קובץ 'מעשה צדיקים' כבר עמדו חוקרים רבים. מאיר בניהו, גרשם שלום ויוסף ינון־פנטון העלו על נס את החומר השבתאי שהעתיק כלפון מכתב־יד ישן ומתפורר אל תוך הקובץ.⁵ שבחי החיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי) המופיעים כאן ומעשיות על האר"י (ר' יצחק לוריא), על ר' שמעון בן לביא ועל מספר דמויות אחרות נדונו בקצרה;⁶ וכן הועלו על נס סיפורים על דמויות שהיו קרובות למקומו של כלפון, ושלא נודע עליהן הרבה ממקורות אחרים.⁷ חלק מהסיפורים שבקובץ נתגלגלו לספרים אחרים ונדפסו בעברית ובערבית־יהודית לאורך המאה התשע עשרה על פי כתב־היד הגנוז שהיה גלוי לכמה מחכמי צפון אפריקה.⁸

כתב־היד נדפס בשלמותו רק לאחרונה, בידי אסף רביב, גם אם בעריכה לקויה ובשיבושי העתקה, וכך התגלה מלוא היקפו של קובץ יוצא דופן זה.⁹ מופיעים בו 361 סיפורים רבי עניין על רבנים, מקובלים וצדיקים נסתרים ומעשיות שונות ומשונות על קברי צדיקים (בהן מעשיות חשובות על מירון), על מטטרוון, על דיבוקים ועל רוחות וגלגולים. הקובץ מלא עד גדותיו בסיפורים על משה רבנו, על אליהו הנביא, על חסידים ואנשי מעשה, על תנאים ואמוראים, על חסידי אשכנז, על הרמב"ן, על האר"י, על ר' חיים ויטאל ועל ר' יוסף קארו,

5 בניהו, שמועות, עמ' יח, לד, מח, עא; בניהו, התנועה השבתאית, עמ' רלד-רלה, שעח-שפג, תנט, תעד, תצד, תקטו; שלום, העתקה (כ"י); שלום, שבתי צבי, עמ' 244-245, 852-854 (חומר זה שולב רק במהדורה האנגלית של הספר); ינון־פנטון; כלפון, מעשה צדיקים, סימן קלב, עמ' רעו-רפח.

6 בניהו, שבחי החיד"א; בניהו, תולדות האר"י, עמ' 209-210, 218, 229, 293; הוס, עמ' 1-5, 12, 26.

7 בניהו, אברהם אבן מוסה, עמ' לח-מא; שרף, כלפון, עמ' 410-412, 417-424; שרף, פרג'י שוואט, עמ' 215-216; שרף, נהוראי, עמ' 43-44, 53.

8 שרף, כלפון, עמ' 424-427; רביב, 'מבוא', בתוך: כלפון, מעשה צדיקים, עמ' ה-ז. סיפורים של כלפון נטמעו גם בכתב־יד תימני מהמאה התשע עשרה הכולל סיפורי שבחים בערבית של יהודי מרוקו. ראו: רצהבי, עמ' 45-46.

9 כלפון, מעשה צדיקים. יש אי דיוקים רבים במהדורה זו ושיבושי לשון שנגרמו בשל העתקה רשלנית. המהדיר אף הוסיף סימני פיסוק וקריאה רבים משלו, ואלו לעתים קרובות דווקא מקשים את הקריאה. כמו כן נוספו כותרות חדשות למעשיות. לתיאור כתב־היד ראו: אביב"י, כתב־היד, סימן 6, עמ' 17-18.

על שמשון מאוסטרופוליה, על שלום שרעבי ועל צדיקים רבים בסביבתו של המלקט. נעתקו כאן גם סיפורים ארוכים, ובהם מעשה ישו, סיפור יוסף דלה ריינה, מעשה דוד אלרואי, מעשה דוד הראובני ושלמה מולכו, סיפור עשרת השבטים והסמבטיון, מעשה אלדר הדני, מעשה נבואת הילד, מעשה עשרת הרוגי מלכות ועוד מעשיות מופלאות על גירויים וגזרות.

המחבר ליקט הרבה מספרים, אך סיפורים רבים שמע בעל־פה מפי אנשים שבאו למקומו, כך שהיו בידו סיפורים רבים שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים או שידועים בנוסח שונה למדי. בהקשר זה חשובים במיוחד סיפורים ששמע מפי שליחי ארץ-ישראל. כאלו הם הסיפורים רבי העניין מפי אהרן אלחדאף, שליח טבריה, מהשנים תק"ם, תקס"ב, תקס"ד ותקס"ה (1780, 1802, 1804, 1805). שליח זה מסר בין השאר סיפורים חשובים על הרש"ש (ר' שלום שרעבי) שאינם ידועים ממקורות אחרים.¹⁰ סיפורים נוספים בעלי ערך רב הם אלו שנרמזים בקיצור נמרץ בקונטרס 'זכרון מעשיות' שחיבר החיד"א, ושאננם מופיעים במלואם בספריו. אצל כלפון מופיעים אותם סיפורים לראשונה באופן רחב ומלא, דבר המעיד לא רק על הקשר בין השניים אלא גם על מעברי מסורות סיפוריות בין ליורנו לטריפולי.¹¹

כלפון עמד כאמור בנקודת זמן קריטית, קודם להופעת ספרות שבחים ענפה בדפוס, והוא הצליח ללקט מסורות שחלקן לא הועלו על הכתב, גם לא בשנים מאוחרות יותר. במובן זה הקובץ הוא מעיין בלתי נדלה של סיפורים עממיים ומסורות שרווחו באותה תקופה. כלפון לא הרחיב בתיאור מניעיו

10 ראו: כלפון, מעשה צדיקים, עמ' רצח-רצט, של, שמה, שצ. ראו גם: טנוגי, תולדות, עמ' רפג-רפח. לרשימה חלקית של השליחים שהגיעו למקומו ראו: רקח, רשימה, עמ' 15-17; רקח, שליחי ירושלים. רשימה מלאה מצויה בכתב־יד של כלפון שכתרתו 'סדר הדורות', ושנותר גנוז ככל הנראה בספריית מאיר בניהו.

11 בניהו, זיכרון מעשיות; פרידמאן; רביב, 'מבוא', בתוך: כלפון, מעשה צדיקים, עמ' ט-יג, נ-נג. ראו גם את התוספות שרשם כלפון לספרו של החיד"א 'שם הגדולים': כלפון, הוספות והגהות השניים נפגשו בשנת תקס"ד-תקס"ה (1804-1805) בליורנו, ששם שהה כלפון שלושה עשר חודשים, אך הם עמדו בקשר מכתבים עוד משנת תקמ"א (1781). ר' אברהם אזולאי, בן החיד"א, ביקר בטריפולי בשנת תקמ"ג (1783). ראו על כך את דברי כלפון בתוך: רקח, מעטה תהילה, דף קיט ע"ב – קכ ע"א. הדברים מובאים בקיצור בהקדמת המדפיסים לספר איגרות החיד"א, עמ' 3-4. על הקשר בין השניים ראו גם את דברי אברהם חיים אדארי בתוך: רקח, אורח מישור, דף כה ע"א-ע"ב.

למעשה הליקוט. בהקדמה הקצרה לספר רשם: 'וכל מי שיש בו לב ורוצה לטעום טעם הרבש ביערים. וידע וישכיל כמה גדולים מעשי צדיקים בחייהם ובמיתתם הם נבחרים. וכמה מעלתם מעולים ויקרים. ויפתח עיניו ולבו ויראה כמה שערים. ומהם ילמד עבודת הקדש ומדות חמודות ומוסרים. ממה אשר עשו ונעשו בזמניהם זרע קדש וזרע ישרים. ודבר גדול הוא לכל היודעים ומכירים. שכולם שווים לטובה בדבר חכמה ומוסר מתוארים'.¹² אך נדמה שיש בקובץ הרבה יותר מכך. התערבבו כאן יצר היסטורי מובהק, סקרנות ותשוקה ביבליוגרפית, שהביאו את כלפון ללקט סיפורים מכל עבר, שחלקם רחוקים מלהיחשב 'מעשה צדיקים'.¹³

הקובץ נחתם בשנת תקע"ה (1815), כפי שעולה מלשון ההקדמה הראשונה, אך לאורך הספר רשם המחבר תאריכים שבהם שמע והעתיק כל סיפור וסיפור. המוקדמים שבהם הם משנות השבעים של המאה השמונה עשרה והמאוחר הוא משנת תקע"ד (1814). הספר אינו ערוך בסדר כרונולוגי, והסיפורים נרשמו כעין יומן רב שנים. כלפון נהג להעתיק ולערוך את ספריו שוב ושוב. כתב־היד שנדפס עתה הוא מהדורה בתרא של הספר. נוסח ראשון שלו נחתם עוד בשנת תקס"ה (1805), ויש בו הרחבות ושינויים רבים, אך כתב־יד זה, שהיה בידי כמה מחברים בעבר, אינו גלוי לעינינו היום.¹⁴

סיפורים ממזרח אירופה

'מעשה צדיקים' כולל סיפורים לא מעטים על מקובלים, בעלי שם ורבנים במזרח אירופה. סיפורים אלו לא נדונו במחקר ונדמה שיש בהם ללמד רבות על גלגולי סיפורים בעל־פה במרחב זה. כאלו הם למשל הסיפורים על המהרש"א (ר' שמואל אליעזר הלוי איידלש), על ר' נתן נטע שפירא בעל 'מגלה עמוקות', על קבלה מעשית בבית הכנסת הישן בפראג, על ר' נפתלי כץ, על ר' יהונתן אייבשיץ ועל ר' יואל בעל שם. את חלקם רשם כלפון מתוך ספרים, אך רובם

¹² ראו: כלפון, מעשה צדיקים, הקדמה, עמ' 1.

¹³ כלפון ליקט שמועות וסיפורים לא רק בספר 'מעשה צדיקים'; אלו פזורים גם בשאר ספריו בדפוס ובכתב־יד וראויים לסקירה נפרדת. נוסח של סיפור נבואת הילד הופיע בסוף המהדורה השנייה של כלפון, חיי אברהם (תרי"ז), כנראה על פי כתב־היד של 'מעשה צדיקים'.

¹⁴ טנוג', היהודים; טנוג', תולדות, עמ' עט (ושם תיאור וציטוטים מתוך כתב־היד המוקדם שהיה ברשותו, ושמאז נעלם); שרך, כלפון, עמ' 409.

הועלו על הכתב מפי שד"רים שנקלעו למקומו.¹⁵ בהקשר זה באים גם סיפורי

15 הסיפורים המובאים מפי שליחים בני אירופה, או שעניינים

דמויות מ'ארצות אשכנז', הם: 'מעשה בוורמייזא', כלפון, מעשה צדיקים, סימן פז, עמ' קסד-קסה (מפי משה הישראלי אשכנזי, תקס"ח [1808]); 'מעשה הרב שמשון אסטורפולי', שם, סימן קו, עמ' ריט-רכא (ללא שם מוסר); 'מעשה בעיר אוסטרעא', שם, סימן רה, עמ' שעח-עט (ללא שם מוסר); 'מעשה ברבי יהונתן שפירא [אייבשיץ]', שם, סימן רלז, עמ' תי (מפי מאיר אשכנזי, תקנ"ג [1793]); 'מעשה ברבי נפתלי הכהן', שם, סימן רלט, עמ' תיח-תכא (מפי יהודה אריה מלונדריש, תק"ס [1780]); 'מעשה ברבי נפתלי הזקן / עוד בימיו', שם, סימנים רמ-רמא, עמ' תכא-תכג (מפי משה ישראל אשכנזי, תקס"ח); 'מעשה בהרב סמיכת חכמים', שם, סימן רמב, עמ' תכג-תכה (ללא שם מוסר); 'מעש אמו של רש"י ז"ל [ר' יהודה החסיד]', שם, סימן רמט, עמ' תלג (מפי יהודה אריה מלונדריש, תקמ"א [1781]); 'מעשה בבה"כ לבית הכנסת] של פיורדא', שם, סימן רסא, עמ' תנז (מפי יהודה ליב מלונדריש אשכנזי, תקמ"א); 'מעשה בבה"כ של פראג', שם, סימן רסב, עמ' תנז-תנח (מפי יהודה ליב מלונדריש, תקמ"א); 'מעשה בפולוניא [וילנה]', שם, סימן רפט, עמ' תצה-תצו (מפי השמועה); 'מעשה באומבורג [למברג]', שם, סימן רצט, עמ' תקג-תקד (מפי משה הישראלי אשכנזי, תקס"ח); 'מעשה בימי הרב ארי"ה לוריא', שם, סימן שה, עמ' תקיב-תקיד (ללא שם מוסר); 'מעשה רבי יצחק טירנא', שם, סימן שז, עמ' תקטו-תקכ (מפי אריה ליב אשכנזי, תקמ"ב [1782]); 'מעשה הרב תרומת הדשן', שם, סימן שח, עמ' תקכ-תקכא (מפי יהודה אריה ליב אשכנזי, תקמ"א); 'מעשה רבי יואל בעל שם', שם, סימן שכא, עמ' תקמח-תקמט (מפי יהודה אריה ליב אשכנזי, תקמ"א); 'מעשה רבי ישראל בעל שם', שם, סימן שכב, עמ' תקמט-תקנ (מפי יהודה אריה ליב אשכנזי, תקמ"א); 'מעשה במהרש"א', שם, סימן שכג, עמ' תקנ-תקנא (מפי יהודה אריה ליב אשכנזי, ללא שנה); 'מעשה רבי שמואל בעל חגורת שמואל', שם, סימן שכט, עמ' תקנו-תקנז (מפי יהודה אריה ליב אשכנזי, תקמ"א); 'מעשה ר' יהונתן בעל כרית ופליתי', שם, סימן שלה, עמ' תקסד-תקסה (ללא שם מוסר); 'מעשה ר' יהושע פאלק בעל פני יהושע', שם, סימן שלו, עמ' תקסו (ללא שם מוסר); 'מעשה ר' יעקב הכהן בעל תולדות יעקב וצפנת פענח', שם, סימן שלז, עמ' קסו-תקסז (מפי חיים שלום עמאר שד"ר מטבריה); 'מעשה אחת באשכנז באשה', שם, סימן שלט, עמ' תקסט (ללא שם מוסר); 'מעשה ב"ח [בחסם] א' שמת [בלמברג]', שם, סימן שמ, עמ' תקסט-

החסידות, ולא כחטיבה נפרדת ומיוחדת. ברצוני לשים דגש על ארבעה סיפורים הנוגעים לחסידות: (א) הסיפור הידוע על הגרף פוטוצקי עם תוספת בשם הבעש"ט בסופו – את הסיפור כתב כלפון 'מפי השמועה', ואין בצדו תאריך, אך ייתכן ששמע את הדברים מפי אחד מחסידי הבעש"ט בשנת תקכ"ז (1767), כפי שאראה בהמשך. (ב) שני סיפורים נוספים עניינם הבעש"ט ממש והם סופרו בשנת תקמ"א (1781) בידי יהודה אריה ליב אשכנזי. אדם זה סיפר לכלפון כמה מעשיות מפליאות: הוא פתח את דבריו ב'מעשה נורא' בימי ר' יואל בעל שם, המשיך בשני סיפורים קצרים על הבעש"ט, וסיים בסיפור על המהרש"א אשר רווח בין החסידים. (ג) שני סיפורים נוספים עניינם ר' יעקב יוסף מפולנאה, ויש בהם ידיעות חדשות על אודותיו. הם מובאים מפי חיים שלום עמאר, שד"ר מטבריה, שסיפר אותם לכלפון בשנת תקל"ט (1779). (ד) הסיפור האחרון עניינו התגלות הכתבים של ר' יצחק אייזיק הלוי, שוחט נסתר שאגדות רבות נעטפו במזרח אירופה סביב דמותו. כלפון שמע את הדברים בשנת תקס"ח (1808) מפי משה הישראלי אשכנזי, כנראה שד"ר מארץ-ישראל שבא לטריפולי. כהמשך ישיר למעשה מובאים דברים מפי אותו שליח על הדמות הדמונית קטב מרירי.

נראה כי מקורם של הסיפורים במסורות שהסתובבו בעל-פה בארץ-ישראל ובמזרח אירופה בקרב חסידים, וכי הם משקפים את השיח על הבעש"ט ועל בני חוגו בשלב מוקדם למדי. לכמה מהסיפורים מקבילות חלקיות בספרות החסידית המאוחרת, ובכלל זה בספר 'שבחי הבעש"ט', ואעמוד עליהן בסופו של כל מעשה ומעשה. ניכר שכלפון שמע את הדברים בעל-פה ולא דק ברישום שמות ומקומות (לעתים רשם שמות כדרך שנהוג היה במקומו, ולעתים ברור שלא הבין נכון את שנאמר לו בהגייה אשכנזית), כשם שלא דק תמיד ברישום התאריכים. העתקתי את השבחים במלואם מתוך כתב-היד, וציינתי את העמודים של מהדורת הדפוס, השונה בכמה פרטים קטנים.

מעשה ראשון: סיפור הגרף פוטוצקי

מעשה במשפחה א' [חת] בבולוניה [בוילנה] והיא משפחת מלכים ומזאת המשפחה בכל דור מתגייר א' [חד] מהם. ובשנת התק"ך [התק"ט] היה א' מהם חכם גדול והיה בן י"ז שנה ובאו לו בחלום שיהיה יהודי. וספר לאביו החלום והכה אותו אביו. ואמר לאביו למה אתה מכה אותי הרי עדיין לא עשיתי

תקע (ללא שם מוסר). מלבד אלו רבים הסיפורים על רבנים באירופה שליקט מתוך ספרים. כותרות הסיפורים הובאו כאן כפי שהן רשומות בראש כתב-היד. מהדיר הספר המודפס הוסיף כותרות משלו ושינה את הפיסוק.

שום דבר. ואחר זמן גנב לאביו סך ממון והלך לאמשרדרם ונתגייר שם. ולמד תורה ונתגדל הרבה בתורה והיה בן תורה ופיזור כל ממון לעניים ונשאר עני. והיה דורש ולומד ואומר עכשיו מה אני עושה הגוף שנהנה ממאכלות אסורות י"ז שנה. אני רוצה אני [כך!] למרק גופי ורוצה אני לחזור לבולוניה. וא"ל [ואמרו לו] תלמידיו רבינו עכשיו עדיין בבולוניה מכירים אותך ושורפים אותך. א"ל [אמר להם] ע"מ [על מנת] כן אני הולך. ואח"כ [ואחר כך] הלך מעיר לעיר על רגליו עד הגיעו לבולוניה ושם היה יהודי א' חייט ומלאכתו עם הכומרים. וא"ל הכומרים לחייט אם תמיר דתך נותנים לך ממון הרבה. א"ל ואיך איפשר שהרי משפחה הגדולה שבכם בכל שנה מתגיירים מהם והיאך אנו נבוא אליכם. וא"ל ומי הוא זה. וא"ל פכ"פ [פלוגי בן פלוגי] ועכשיו כמו ב' [שני] שבועות היה בכאן. ויהי כשומעם ויתעצבו הכומרים מאד ושלחו כתבים לבולוניה בשבילו. ושם כמו ר' [מאתיים] ת"ח [תלמידי חכמים] ושלחו לו כדי שיברח. וא"ל ע"מ כן אני באתי לשרוף עצמי. ובא בעצמו לפני הכומרים וא"ל למה אתם מחפשים אותי הרי אני באתי לפניכם כדי שתשרפו אותי. ונתוועדו למשפט לדון אותו וגזרו עליו שריפה ונפחדו מפני שהוא בן מלך. ושלחו אחר הכומרים מרומא ובאו ואף הם דנו אותו לשריפה וג"כ [וגם כן] הם נתפחדו. והפצירו בו הכומרים לחזור ערל ולא רצה. ואמרו אחיו לכומרים שרפו אותו מה אכפת לכם. והם הלכו כדי שלא לראות את עצמם. ועשו מדורה גדולה והבעירו בה האש ורצו להשליכו בה ומיד הוא בא בשמחה לפניהם וא"ל תעשו לי מה שאתם רוצים והרי אני לפניכם. ובאו ב' כומרים לפניו והפצירו בו עד בוש ולא רצה ואחר כך באו לו ב' כומרים אחרים וא"ל תשמע לעצנתו תחזור ערל שהרי כמה יהודים המירו דתם. והשיב להם האמת אתכם אבל תדעו כשנתן הקב"ה התורה לישראל חזר בה לבני ישמעאל ולא רצו לקבלה ויש בהם מעטים שרוצים לקבלה וכן באדום אבל בישראל יש בהם הרבה לקבלה אבל לפני המרובים לא יועילו המועטים והקב"ה בוחן לבות וכליות שאלו [ש]לא רצו לקבלה היה א"ל תלכו לדרככם ואלו הנשמות שלא רצו לקבלה נעשים ערלים. וכשהבינו הדברים א"ל האמת אתך והשליכו עצמם לתוך האש ונשרפו אלו הכומרים. וכשבאו לשרוף הגר החכם בא לפניהם אותו חייט והיה מתחנן אליו תמחול לי שלא דברתי לכומרים לא במרד ולא במעל אלא כשגגה היוצאת מפי השליט. ואז א"ל אותו הגר אל תירא ואל תיחת מחול לך כי צריך להיות כך ולא יאונה לך כל אָוֶן. והשליכו אותו הגר לתוך האש ונשרף. ואח"כ באה אמו והיתה צועקת ובוכה ושלפה חרבה כי נכמרו רחמיה על בנה והרגה כמו כ' [עשרים] איש וא"ל אף על פי כן למה הרגתם אותו סוף סוף בן מלך הוא. ובאותה שעה ראו ב' שלהבות אש

עולות מן המדורה עד לרקיע. וספרו המעשה לפני הרב בעל שם וא"ל תדעו שהכומרים שנשרפו עתה ילכו ויקטרגו עלינו שהם נשרפו על ק"ה [קידוש השם]. וכן היה שלאחר ג' שנים באה גזירה על היהודים אשר בבולניא ונהרגו בה כמה אלפים יהודים. וא"ל הרב בעל שם שאם אני הייתי שם לא הנחתי אותו להתגייר שהרי כמה נפשות נאבדו מישראל וחל"ש [וחיים לישראל שבקן] זיע"א [זכותן תגן עלינו אמן]. כן שמעתי מפי השמועה.¹⁶

לסיפור זה נוסחים שונים, וכבר דנו בהם בהרחבה כמה חוקרים, אך רובם מתוארכים לשנות השלושים והארבעים של המאה התשע עשרה, גם אם יש רמזים לסיפור עוד קודם לכן.¹⁷ הנוסח שלפנינו אינו מוכר ואינו זהה לנוסחים השלמים המאוחרים יותר, והוא ככל הנראה הנוסח הנרטיבי השלם הראשון בכתב. תוספת רבת עניין בנוסח שלפנינו הם הדברים מפי 'הרב בעל שם', ככל הנראה ר' ישראל בעל שם טוב. מהדיר 'מעשה צדיקים' בדפוס שיער כי הדברים נמסרו לכלפון בסוף שנות השישים מפי משה הלוי לנדא, תלמיד הבעש"ט.¹⁸ גם

¹⁶ 'מעשה בפולוניא', כלפון, מעשה צדיקים (כ"י), סימן רפט, דף 109א-ב ('מעשה בגר צדק', כלפון, מעשה צדיקים, סימן רפט, עמ' תצה-תצח). בשנת תרנ"ב (1892) נעתק ועובד הסיפור לערבית-יהודית על פי כתב-היד. ראו: גיג, ד, עמ' 62-64 ('מעשה גרא פי בולוניא').

¹⁷ גר צדק. ראו על כך בהרחבה: אליאך, ג, עמ' 1090-1109; טטר, ושם ביבליוגרפיה נוספת. רמזים לסיפור ניתן למצוא אצל ר' יעקב עמדין (עמדין, דף כה ע"ב), אצל ר' נחמן מברסלב (גם מהגר צדק שהיה בדורות הקודמים הסמוכים שהוא מפורסם מאד, מספרים ממנו גם כן שנתגייר מחמת שמצא בספריהם הפך אמונתם [שטרנהרץ, חיי מוהר"ן], 'שיחות וסיפורים השייכים לתורות', אות ז, עמ' יז-יח) ואצל אחרים.

¹⁸ רביב, 'מבוא', בתוך: כלפון, מעשה צדיקים, עמ' תצו, הערה ה. כלפון רשם נוסח של כוונות מפי משה לנדא באחד מספריו והוסיף וכתב: 'מצאתי בספר כ"י מהרב משה הלוי לנדא תלמיד הרב בעל שם ונתוודעתי עמו בשנת התקכ"ז [1767] בטראבלס ובעוה"ר [ובעוונותינו הרבים] נהרג באיי ג'ירבא הי"ד [השם ייקום דמו] אמן' (כלפון, לקט הקציר, ליקוטים, עמ' תקיב); ובמקום אחר רשם: 'רזיאל המלאך, נדפס ושמעת מ"מ [ממורי ורבי] החכם משה הלוי לנדא שחכמי הדור הטעו אותו במזיד כשהדפיסוהו למען לא ישתמשו בו, ושהוא ראה ס' רזיאל כ"י אצל החכם יהונתן שפירא [אייבשיץ] ויש הפרש גדול ביניהם' (טנוג', תולדות, עמ' פח). ייתכן אם כן שלא מדובר כלל בתלמיד של הבעש"ט אלא במקורב אל בעל שם אחר, דוגמת אייבשיץ.

אם אין להנחה זו הוכחה חדר־משמעית, ברור שלפנינו נוסח מוקדם, ואולי הוא הנוסח הראשון המלא של הסיפור.

מעשה שני: שבחי הבעש"ט

מעשה ברבי ישראל בעל שם בק"ק [בקהילת קודש] פאליק [כך!] שפעם א' [חת] בא המלך של המושקו [הרוסים] עליה למלחמה ובליל ש"ק [שבת קודש] נכנס לתוך העיר והרב היה מתפלל ונכנס שר המלחמה עם יו"ד [עשרה] סוסים לבה"כ [לבית הכנסת] שבו הרב ישראל מתפלל ומצא רבי ישראל בתוך תפילת י"ח. ותכף פסק הרב תפילתו ויצא לפני השר של המלחמה ודבר עמו ב' שעות וחזר הרב לבית הכנסת והיה שוחק הרב. וא"ל [ואמרו לו] תלמידיו רבינו מפני מה שוחק. וא"ל [ואמר להם] אני יודע שזה השר עתיד לחזור יהודי ואינו הגון ובמה שדברתי עמו אלו ב' שעות כדי שלקטתי ממנו כל הניצוצות שהיו בו מזרע ישראל ועכשיו הוא ריקם ואני אומר לכם שלמחר ימות. וכך היה שלמחר מצאו אותו מת.

ופ"א [ופעם אחת] שבליל כיפור קודם אמירת כל נדרי קרא לאשתו וא"ל תדעי שבשנה זו הם מתים אבל תבחרי אם רוצה את למות קודם או הוא וא"ל היא רוצה למות קודם והלכה. ולמחר שלח לה תדעי שאת תמותי קודם וכן היה ונפטרה יום ב' של פסח. וביום ב' של שבועות היה הרב ישראל לומד עם תלמידיו וראה מ"ה [מלאך המוות] לפניו וא"ל מה אתה רוצה שעדיין יש לי ח' שעות ואינך יכול לי. והיה לומד עם התלמידים ואח"כ [ואחר כך] אמר לבנו ולחותנו [כך!] שיצאו כל התלמידים מלפניו וכן עשו. והיה אומר ברוך הבא ברוך הבא אבל אתה אינך אורח. וצוה לבנו מה שצוה ואח"כ נכנסו תלמידיו אצלו והיה חותנו בוכה וא"ל הרב למה אתה בוכה. א"ל על האדון אבל דבר אחד אני רוצה ממך שתגיד לי על מי אמרת ברוך הבא והפציר בו. וא"ל תדע לך שאני ניצוץ דוד מלך ישראל ובעבור כבוד דוד באו גם האבות עמהם ואלו הם עתה אורחים שעכשיו הפעם הא' שראיתי אותם אבל זה שאמרתי לו אינך אורח זה היה אליהו נביא ז"ל שהוא אינו אורח שעתה ל"ו שנה שהוא תמיד עמי ודאי זה אינו אורח שהיה לומד עמי. ואח"כ בא לפניו מ"ה וא"ל הרב על מה באת שעדיין יש לי ב' שעות אבל מה אעשה אני אניח אותם לבני וכן היה. והציעו לו המטה ונפטר באותה שעה שנת התקכ"ד [התק"ך, 1760]. כ"ש [כך שמעת] ממורי הנזכר [החכם יהודה אריה ליב אשכנזי] התקמ"א [1781].¹⁹

¹⁹ 'מעשה רבי ישראל בעל שם', כלפון, מעשה צדיקים (כ"י), סימן שכב, דף 118 א' (פטירת הבעל שם טוב זיע"א, כלפון, מעשה צדיקים, סימן שכב, עמ' תקנ).

שני סיפורים לפנינו, ויש להם מקבילות חלקיות בלבד בספרות השבחים החסידית. מוטיבים דומים לאלה שבסיפור הראשון מופיעים ב'שבחי הבעש"ט'; מובאת שם שיחה פתאומית וארוכה של הבעש"ט עם 'גלח אחד' עד ש'תיקנו' לתדהמת תלמידיו.²⁰ הקבלות מובהקות יותר יש לסיפור השני, ודברים דומים שבים במספר מקומות ב'שבחי הבעש"ט', גם אם בסגנון שונה למדי. המשותף הוא שהבעש"ט ידע מתי ימות, שאשתו נפטרה לפניו, שמלאך המוות בא לדרוש אותו ושהבעש"ט הצליח לעכבו, שנגלה לו אליהו הנביא בסמוך לפטירה, ושוויתר על שתי שעותיו האחרונות בעולם הזה.²¹ בהרחבות הספרותיות המצויות כאן יש פרטים שהתגלגלו לספרות השבחים החסידית המאוחרת, למשל שהבעש"ט היה ניצוץ דוד המלך, ושאלהו למד עמו שלושים ושש שנה, היינו משנת 'ההתגלות'.²² אך בסיפור שלפנינו שני עניינים יוצאי דופן: התיאור המדויק של יום פטירת הבעש"ט ושל יום פטירת אשתו (גם אם כלפון טעה בשנה) והתוספת על כך שהאבות נגלו בפעם הראשונה לבעש"ט לפני הסתלקותו, עניין שאינו מוכר לנו ממקורות אחרים.²³ לא ידוע הרבה על אריה ליב אשכנזי, מוסר הסיפור, אך ניכר מהסיפורים הרבים שהעמיד לפני כלפון שהיה בקיא מאוד בעולמה של מזרח אירופה. הסיפורים שמסר לא היו חסידיים בהכרח, והם מקיפים את האגדה העממית במזרח אירופה; הבעש"ט מצטייר בהם כאחד מבעלי השמות.²⁴

²⁰ שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 303. סיפורים מעין

אלו הושמו ללעג בידי משכילים בראשית המאה התשע עשרה. כך העמיד יוסף פרל 'פריץ' אחד הלועג לחסידים ושואל אם הרבי 'מדבר עמהם רק כדי להוציא הניצוצות הקדושים מהם, ובכדי שהם ישארו ריקן' (פרל, מגלה טמירין, איגרת ג, עמ' 48). ראו גם: פרל, על מהות כת החסידים, עמ' 142; ראשית חכמה, עמ' 39-40.

²¹ שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 182-183, 219, 308-312 (כל הסיפורים בשם 'הרב דקהלתנו'). ראו גם: מונדשיין, עמ' 274-275, 279-280; שפירא; אביש, עמ' רפד-רצה (ושם, עמ' רצב-רצג, על המחלוקת בדבר יום הפטירה). סיפורים נוספים על פטירת הבעש"ט ראו: פיינרמאן, עמ' 437, 439.

²² גילוי אליהו, בהקשר של התגלות הבעש"ט, מופיע כבר בשבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 76-77 (מפי גדליה מליניץ). בסיפור אחר בקובץ נאמר שהבעש"ט התגלה בגיל שלושים ושש. ראו: שם, עמ' 67 (בשם חמיו).

²³ אם מסורת זו רווחה במזרח אירופה אולי יש בה להסביר את געגועיו העזים של ר' נחמן מברסלב לחזות באבות. ראו: שטרנהרץ, חיי מוהר"ן, 'ספורים חדשים', אות צב, עמ' קכ-קכא; 'נסיעתו לארץ ישראל', אות קמז, עמ' קפ. ראו גם: מרק, התגלות, עמ' 38-39; מרק, סיפורים, עמ' 144.

²⁴ ראו לעיל, הערה 15, את רשימת הסיפורים המובאים בשמו,

כאן המקום להזכיר שבח מוקדם נוסף הנוגע לפטירת הבעש"ט, ושנמצא בכתב־יד מפאס שבמרקו ומתוארך לשנת תקמ"ד (1784). לאחר שאחד מבני משפחת מונסונייגו (ידידיה משה או רפאל) העתיק את איגרת הבעש"ט הירועה, הוסיף בכתב ידו ורשם בשם שד"ר חסידו שבא למקומו:

העתקתי אותה מספר בן פורת יוסף [תקמ"א, 1781] שהביא פה חסידה קדישה שליחה דרחמנה ר' אורי שפירה [שד"ר חסידו מארץ־ישראל] שנת ולקח"ת [תקמ"ד, 1784] ושמעתי מפי החכם הנז' [כר] ששמע בחי'ו [שבעה שנה נפשיה ציווה] [הבעש"ט] לתלמידיו שיוליכו אותו אל המקוה ועשו טבילה וירד בלחודיה אל המקוה ושחה ראשו ועלה לאחר שמת והיו מוליכין ארוננו והיה לו תלמיד א' וכשמת סמך ידו עליו ועושה פעולות ברכה.²⁵

סיפור הטבילה לאחר המוות יש לו מקבילה מוקדמת בדפוס ובכמה כתב־יד, רק ששם הוא מסופר על האר"י!²⁶ נמצא ששבחים שסופרו על האר"י הועתקו

מהשנים תקמ"א-תקמ"ג (1781-1783). יש להניח שיהודה אריה ליב אשכנזי זהה עם יהודה אריה לונדריש, המוזכר כמה פעמים בספר. בהקדמה לכתב־יד של ספר 'דברי שלמה' לשלמה פרץ כתב כלפון שיהודה ליב אריה מלונדריש הוא תלמיד חכם גדול שהגיע למקומו בשנות תקמ"א כדי 'לדפוק על שער בת רבים לפדות אשתו ובניו' (כלפון, הקדמה [כ"י], דף 155א). ראו: שרף, כלפון, עמ' 415; שרף, איילת חשק, עמ' 29-30. ייתכן שהוא זה אשר הדפיס בליוורנו בשנת תקמ"א את שו"ת הרי"ף מתוך כתב־יד. ראו: גליק, ג, עמ' 1167-1168.

25 העתקת איגרת הבעש"ט, עמ' נב. אורי שפירא מוולנה היה מעולי תקכ"ה (1765). ראו: ברנאי, איגרות, עמ' 24, 56, 84, 206.

26 ספר הכוונות ומעשה נסים, דף יג ע"א. 'והנה קודם פטירת מורי זלה"ה [זיכרוננו לחיי העולם הבא] צוה לחברים שיעשו לו טבילה אחרי מותו בבית הטבילה וכי הוא יטבול מעצמו כדי שלא יהיו חוצצים ידי החברים. וכן עשו והורידוהו בבית הטבילה ועמד בתוך המים. אמרו לו החברים ימחול האדון ונעשה לו טבילה כאשר אמר. באותה שעה הרכין ראשו וטבל מעצמו' (בניהו, תולדות האר"י, 'אלה תולדות יצחק', עמ' 259); 'אחר יציאת נשמה אל תניחו שום אשה או טמא שיגע בי, אלא החברים יתעסקו ברחיצתו, ואחר הרחיצה אל יטבולו אותי בביתי כמנהג, אלא יוליכו אותי לבית הטבילה ושם אני אטביל את עצמי. ויהי כיברו דברים אלה הביט וראה שם להר"י [להרב יצחק] הכהן עומד. אמר לו: מהר וצא לך חוצה, שלא נשאר רגע ליציאת נשמה, ובצאתו נח נפשו... ואחר הרחיצה גדולה הוליקוהו לבית הטבילה, וכך אמרו לו: רבינו עשינו את המוטל

כבר בשלב מוקדם על דמותו של הבעש"ט. על כל פנים הנימה הפוליטית שבסיפור החסידי שלפנינו ברורה למדי, כי הנה כבר הוכתר ממשיך לבעש"ט, ויש צדיק שהחליפו – אולי הכוונה לדב בער ממזריטש, וייתכן שנרמזו כאן מורו של השליח, הוא מנחם מנדל מוויטבסק. יש להניח שהסיפור המופיע כאן הוא מאותם הסיפורים שרווחו בקרב החסידים בארץ-ישראל, ושלא נכנסו לספר השבחים, סיפורים שעליהם העיד ר' ישראל יפה בשנת 1814.²⁷ הדברים שהביא אורי שפירא שונים לחלוטין מתיאור ההסתלקות שב'שבחי הבעש"ט' ומהתיאור המופיע אצל כלפון. אצל שני האחרונים לא הועמד דגם ברור של מורה עם תלמידים ממשיכים, אין תפיסה של זרם חדש שנוסד זה עתה או בשורה דתית חדשה שנתגלתה, וחסר דמיון של חצר חסידית או כל מסדר חברתי אחר. כל שיש בידנו הוא סיפור מעשה על דמות פלאית משנים עברו. במובן זה משקף הסיפור של כלפון שבחים שנאמרו בסביבה ידועה ובזמן ספציפי, במרחב שהחסידות עדיין לא הייתה בו תנועה ממוסדת, ובקרב מספרי סיפורים שלא עמד לנגד עיניהם מורה וממלא מקום ברור ומוגדר שיש לצרפו לשבח.

מעשה שלישי: נפלאות ר' יעקב יוסף מפולנאה

מעשה בימי רבי יעקב הכהן בעל המחבר צפנת פענח ותולדות יעקב [יוסף] ונתגדל בק"ק [בקהיל קודש] נעמרוף [נמירוב] ובשנת התקל"א [1771] היתה בעיר מגפה ור"ח [ו(ב)ראש חודש] כסליו קרא רבי יעקב לאנשי העיר וא"ל [ואמר להם] אני שמעתי כרוז אחד מן השמים שאומרת שתבחרו א' [חת] מן הב' [השתיים] או שריפה או מגיפה. וא"ל [ואמרו לו] תמתין לנו עד שנתייעץ. ואז נתקבצו כל הקהל וגם הגוים והסכימו כולם לקבל השריפה. וביום הו' [השישי] שלח להם הרב שיוציאו כל כליהם מחוץ לעיר וכן עשו. ואחר תפילת ערבית ליל ש"ק [שבת קודש] בא להם שריפה מחוץ לעיר ולא נשאר בית שלא נשרף. ובאותה שנה הלך רבי יעקב לבולוניה [פולנאה] ונתקבל שם לרב. ויהי היום אחר הפסח הלך רבי יעקב לטייל בגנות והלכו עמו כל גדולי ישראל והשר של העיר שהיה שונא לישראל השקיף בעד החלון וראה

עליו, אבל הטבילה אין לנו רשות, כי האדון העיד בנו לאמר שנוליך אותו לבית הטבילה והאדון יטבול את עצמו, ועתה האדון בתוך בית הטבילה במים. מיד עמד בקומה זקופה בתוך המים כחי, והרכין בראשו וטבל ד' פעמים כנגד ד' אותיות של השם' (שם, 'ספר תולדות האר"י', עמ' 204).

²⁷ 'הקדמת המדפיס', שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 23-24. על החומר הארץ-ישראלי ששוקע ב'שבחי הבעש"ט', ושיש לו מקבילות חלקיות באיגרות חסידים, ראו: ברנאי, היסטוריוגרפיה, עמ' 129-139; ברטל, עמ' 23-40.

שהוא עובר והכבוד שעושים לו לבשתו רוח קנאה וקרא להשר אשר הוא ממונה על הכלבים שהיו לו ר"ן [250] כלבים וא"ל תדע כשיחזור הרב התייר הכלבים ושסה אותם ביהודים וינשכו בהם וכן עשה. כשחזור הרב שסה הכלבים בהם והיה להיהודים פחד וחזרו פניהם להרב וא"ל מדוע אתם ככה ואתם מבוהלים. וא"ל מפני שהשר שיסה בנו הכלבים. וא"ל תלכו אחרי ואני אקדים. והלך הרב קודם ושאר אחריו ואמר פסוק לכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו ונתכוון בו. ובאו הכלבים והיו מלכים את רגלי הרב והיה הרב עומד עד שעברו כל היהודים. ואח"כ [ואחר כך] אמר הרב לכלבים עכשיו תלכו ועשו מה שתמצאו. ותכף חזרו הכלבים להממונה אשר עליהם וקרעו אותו לב' קרעים וגם לכל העומדים שם עשו בהם השחתה רבה. והשר עומד ורואה כל זה המעשה ומיד בא השר לחצר הרב ובקש ממנו מחילה ונתן להרב מתנה ולא רצה הרב לקבל. ואמר הרב לשר בפירוש שלא יעבור עליו יותר מב' חודשים עד שימות וכן היה לו זיע"א [זכותו יגן עלינו אמן].²⁸

בראש 'מעשה צדיקים', בקונטרס 'ימות עולם', רשם כלפון את שנת פטירתו של ר' יעקב הכהן בעל תולדות יעקב יוסף, תקמ"ב [1782].²⁹ פרטים שונים מופיעים אצל יוסף הכהן טנוגי (יכ"ן), שבידו היה נוסח ראשון של ספר 'מעשה צדיקים', ושהתבסס ככל הנראה על כתב־היד המוקדם:

מהר"ר [מורנו הרב רבי] יעקב הכהן בע"ס [בעל ספר] צפנת פענח, תולדות יעקב יוסף, בן פורת יוסף, נתגדל בק"ק נעסרופ [כך!], ובימי היתה מגפה בעיר בשנת התקל"ב [1772] ואח"ז [ואחר זה] נשרפה כל העיר בר"ח כסלו, והרב הגיד זאת מקודם לקהלתו, והם בחרו בשריפה במקום האחרת [המגפה]. וכן הוה. והלך הרב לפולנויא ונקבל לרב שם ונעשה לו נס ולהקהל אשר היו עמו בלכתם לברך ברכת האילנות אחר הפסח וניצלו מהרבה כלבים עזי נפש ר"ג במספר אשר שסום עליהם הקנאים ברב ובקהלתו. ונפטר הרב ב' ימים בכסלו שנת התקמ"ה [15 בנובמבר 1784] בן צ"ט [תשעים ותשע] שנה. מעשה צדיקים סי' שלז בקיצור. ובמהדורא קמא סי' שלג כתב ח"ל: כך שמעתי ממור"ר [ממורי

²⁸ 'מעשה ר' יעקב הכהן בעל תולדות יעקב וצפנת פענח', כלפון, מעשה צדיקים (כ"י), סימן שלז, דף 120א-ב ('מעשה ברבי יעקב הכהן מפולנאה בעל תולדות יעקב יוסף', מעשה צדיקים, סימן שלז, עמ' תקס-תקסז).

²⁹ כלפון, מעשה צדיקים (כ"י), 'ימות עולם', עמ' 6. לתאריך שונה, על פי כתב־יד אחר של כלפון, ראו להלן. רשימה חשובה זו נשמטה במהדורת הדפוס של 'מעשה צדיקים'. נראה כי כלפון הכין רשימה דומה ומפורטת יותר בראש ספר 'מחנה אברהם', שאינו בדינו היום. ראו: טנוגי, תולדות, עמ' עח-עט.

ורבין מהר"ר שלום עמאר שד"ר עיה"ק [עיר הקודש] טבריה תובכ"א [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן] שנת התק"ל [1770] בטרבלס [טריפולי].³⁰

יש כמה דברים משונים בתוספת זו, בייחוד עניין התאריכים, ונדמה שחלה כאן טעות מעתיק. גוף הסיפור הגיע לידי כלפון ככל הנראה רק בשנת תקל"ט (1779), משום שבאותה שנה הופיע חיים שלום עמאר בשנית במקומו, וכבר היה לו מגע עם חסידי טבריה.³¹ מאוחר יותר הוסיף כלפון על הסיפור את שנת הסתלקותו של ר' יעקב יוסף. סדר הרבנות של ר' יעקב יוסף כפי שהוא מופיע כאן קרוב לזה הידוע לנו ממקורות אחרים.³² לא נמצא סיפור דומה בספרות השבחים המודפסת. עם זאת ב'שבחי הבעש"ט' מסופר על שרפת העיר שאריגרו כעונש על כך שתושביה חלקו עליו וגירשו אותו מהמקום.³³ עד כמה שידוע לי זהו המקור הראשון המדבר באופן ברור על שנת פטירתו של ר' יעקב יוסף – תקמ"ב או ב' בכסלו תקמ"ה.³⁴ נדמה ששבחים על ר' יעקב יוסף נפוצו בנפרד מעלייתה של החסידות הממוסדת, וששמעו הגיע גם לחיד"א. לעתים נודע לאנשים על החסידות ועל הבעש"ט רק בשל ספרי ר' יעקב יוסף מפולנאה, שנפוצו לכל עבר. עם הספרים נפוצו בוודאי גם שמועות וסיפורים.³⁵

³⁰ טנוגי, תולדות, עמ' קצט.

³¹ חיים שלום עמאר הגיע לטריפולי בשנים תקכ"ט (1769) ותקל"ט (1779), והוא נפטר בשנת תקמ"ה (1785). ראו עליו: רקח, רשימה, עמ' 16; אבישר, עמ' 189; טנוגי, תולדות, עמ' רפח-רפט; יערי, עמ' 518-519. מעשיות נוספות שסיפר שד"ר זה ראו: כלפון, מעשה צדיקים, סימן שלח, עמ' תקטז-תקסט. עמאר מסר סיפורים שונים גם לחיד"א בימי שליחותו. ראו: בניהו, זיכרון מעשיות, עמ' סט, פח; פרידמאן, עמ' צז.

³² דובנוב, עמ' 94-96. דובנוב ציין על דרך ההשערה את שנת תק"ל (1770) כשנת המעבר מנמירוב לפולנאה.

³³ שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 100-101, 106-108.

³⁴ על פי נוסח חלקי של המצבה שיערו דובנוב והורודצקי שנסתלק לאחר שנת תקמ"ב. ראו: דובנוב, עמ' 96; הורודצקי, א, עמ' קל-קלא. מכאן באו אחרים וקבעו את שנת תקמ"ב באופן החלטתי; ובשנים האחרונות צץ גם תאריך של ממש: כ"א בתשרי תקמ"ב או כ"א בתשרי תקמ"ד. ראו למשל: יהי אור, עמ' 1; אלפסי, עמ' 52-53. מסורת חסידות קורץ משנת תקצ"ט (1839) קובעת שנסתלק בכ"ד תשרי תק"ם. ראו: רשימת יא"צ, עמ' קסב.

³⁵ דובנוב, עמ' 75. ראו גם את המסורות החסידיות הקשורות לעניין זה אצל הירשל, דף ג ע"ב – ד ע"א. דוגמא נפלאה יש בתיאור נסיעת ר' נחמן מברסלב מארץ-ישראל בחזרה לביתו, בשנת תקנ"ט (1799). כאשר נקלע לאי אחד בסמוך לתורכיה הכירו

מעשה באמבורג [בלמברג] בשנת תקמ"ב [תקמ"ג, 1783] והיא עיר גדולה ויש בה כמו כ' אלף [20,000] ב"ב [בעלי בתים] ויש בה ז' בתי דינים וכל בית דין יש בו יו"ד [עשרה] דינים והרב עליהם הרב יצחק נילי ז"ל³⁶ וכשיהיה דין קשה מתאספים ז' ב"ד [בתי דין] שהם כמנין ע"ב [שבעים ושניים] סנהדרין. ופעם א' [חת] יש כפר א' [חד] סמוך לאמבורג ולא יש בו יהודים אלא יהודי א' עם משרתיו ד' והיה מוכר יין ומים שרופים וי"ש [לבדו ולפי שהוא לוקח הגביל] א' [המס] ואינו עמהם לקח שוחט א' עמו לשחוט לו. ועבר משם ת"ח [תלמיד חכם] אחד וראה השוחט כשהיה שוחט בתחילה היה בוכה ואח"כ [ואחר כך] היה משחק ועשה מעשה שטות. ואמר לבעה"ב [לבעל הבית] זה ודאי שוטה וכל מה שהוא שוחט הוא ודאי נבלה. וכשנכנס לאמבורג בא לפני הרב יצחק וספר לו הענין ושלח אחריו כדי לבדוק אותו ובא לפניו והיה שואל אותו בכמה דינים ולא היה משיב אפילו אות א' בלה"ק [בלשון הקודש] כי אם בלשון אשכנז. ויחר הרב אפו ואמר שודאי שזה אסור לשחוט והעביר אותו. וא"ל [ואמר לו] אותו השוחט תדע שאני מטופל בכנים ואין לי מחיה אלא מן השחיטה. וא"ל הרב אעפ"כ [אף על פי כן] אסור לשחוט והעביר אותו. והיה מעשה זה יום צום גדליה ובלילה בא בעל החלום לרבי יצחק וא"ל תדע לך שתלך לאותו השוחט ותשאל ממנו מחילה. ולא השגיח הרב על אותו חלום ואמר חלומות לא מועילין [מעילין] ולא מורידין. ואותה שנה היה כיפור ביום ד' וליל ערב יוה"כ [יום הכיפורים] חזר ובא לו בעל החלום וא"ל כבראשונה ולא השגיח. וביום כיפור היה מנהגם שהרב אומר בהם סדר עבודה וכשהגיע הרב יצחק והכהנים והעם נפלה על הרב תרדמה ובא לו בעל החלום וא"ל צריך שתלך לו היום אתה וב"ד שבעיר ואם לא תדע לך שאינך זוכה לראותו. והקיץ הרב ותפַּעס רוחו על המעשה הזה. ואחר ערבית קבץ הרב את ב"ד שבעיר וספר להם המאורע ונמנו וגמרו שצריכים לילך ולשאל ממנו מחילה. ובחצי הלילה הלכו והגיעו באור הבקר ונכנסו לתוך בעה"ב ועשה להם כבוד גדול ועשו שם שבת. ובליל שבת קודם הכנסת כלה אמרו לבעה"ב היכן הוא זה השוחט השוטה. וא"ל הרי הוא בכפר א' קרוב שיש לו שם מעט סחורה ולא יבוא אלא בליל ש"ק [שבת קודש] עם הכנסת כלה ויביא בידו כבש א' שכך מנהגו וכך היה. ואחר

היהודים במקום את הבעש"ט בשל כתבי יעקב יוסף מפולנאה שהיו בידיהם. ראו: שטרנהרץ, שבחי הר"ן, אות כג, עמ' סג.
 36 ודאי יש כאן טעות שמיעה או טעות מעתיק. בנוסחים חסידיים מאוחרים מדובר באב"ד (אב בית דין) פערמיסליא, והמביא לגילוי השוחט הוא ר' אהרן מקרלין או הבעש"ט.

ערבית אמרו לבעה"ב שיאמר לאותו שוטה לעשות עמנו סעודה. וקראו לו ובא לפניהם וא"ל שאיני יושב וסועד עד שתקראו לאנשי ביתי כי איך איפשר אני יושב ואוכל והם יושבים לבדם וקראו להם. ואכלו ושתו והיה הרב יצחק אומר חידושים ודברי תורה כדי שיראה אם משיב איזה דבר והוא לא מדבר שום דבר אלא שומע ושותק. ואחר זאת השבת היה הרב מחשב מה המעשה אשר עשינו ומה בא לידינו בביאתנו ועכשיו מה אומרים עלינו אנשי העיר שהולכין אחר דברי החלום. ונמנו וגמרו שלמחר אחר התפילה יקרא אותו הרב למקום מיוחד ויתן חרם שיגיד לו מה מעשיו וכך היה. אחר התפילה נכנס הרב והשוחט למקום מיוחד וא"ל הרב תדע שתהיה בחרם אם לא תגיד לי מה מעשיך. וכששמע השוחט החרם נתכרכמו פניו ואמר להרב תדע שזה הדבר אינו יודע שום אדם כי אם אני ואשתי ואיני יכול להגיד אבל מאחר שעשית חרם צריך אני להגיד לך אבל צריך אתה לדעת כי אחר שנגיד לך צריך שנמות אבל מצוה אני אותך על אשתי ובני. ותדע לך שבכל יום אני לומד עם אליהו הנביא ז"ל תחת אילן פ'לונין ומה שאני לומד כותב אותו ומטמינו תחת האילן. ואחר שהגיד באותה שעה נפטר וחלי"ש [וחיים לישראל שבקן]. ושלחו והביאו חופרים וחפרו תחת האילן ומצאו כמה כתיבות ולא יכלו להעתיק כי מעט מהם וההקדמה היא מ' [ארבעים] דפים וכולם על קוצו של האל"ף ובתוכה כתוב שמימות יהושע בן נון לא נתגלו אלו הדברים אלא לזה השוחט וכתב בתוכה שהוא ניצוץ יהושע בן נון והספר הזה נקרא רזי מהימנותא והדפיסו. ע"כ [עד כאן] שמעתי ממורי החכם משה הישראלי אשכנזי שנת התקס"ח [1808].

עוד שמעתי ממנו שהוא ראה ז' [שבע] פעמים קטב מרירי ולפעמים נראה בערי אשכנז אבל מר"ח [מראש חודש] תמוז עד ר"ח אלול בכל יום נראה. ובאותו רגע כשהיה אדם לברו ויראה אותו באותו רגע יומת וכשהיו בני אדם הרבה אינו מזיק.³⁷ וסיפר לי שבשנת התקס"ז [1807] היה בא ממקום א' רחוק מתריסתי [טריאסטה] ב' מילין והוא אינו נראה בישוב וראה עפר עולה מן הארץ תמונת עמוד ועולה ומתמר כמו עמוד והיה העמוד עולה בקול גדול כקול המים ונעלה למעלה כמו יו"ד קומות כשמש באמצע הרקיע ויתעכב כמו שלושה רגעים ואחר פושט ויורד מב' צדדיו מלמעלה כמו ידיים א' מכאן וא' מכאן בעיגול עד שיגיעו לחצי גופו ובאותו רגע יזיק ובהגיעו לחצי גופו יתפזר אותו עפר ויחזור כבראשונה. וכך קבלה בידם שהוא קטב מרירי

37 על קטב מרירי ראו: מרגליות, עמ' רפד; דן, ב, עמ' 511-513; ד,

עמ' 233-234, 360-361; ספר חסידים, סימן תתנשיב, עמ' 367.

וכמה פעמים ראו אותו באותו הרגע ונפטרו וכשיעבור אותו הרגע לא יזיק כלל. ע"כ.³⁸

השוחט הנזכר ר' יצחק אייזיק, 'היה שוחט בכפר זוראוויץ סמוך חצי מיל לק"ק פרעמסלא', ור' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ, הביא לדפוס את כתביו. ספרו 'דזא מהמנא' ראה אור בלובוב בשנת תקנ"א (1791) ושני ספרים נוספים, 'אותיות דרבי יצחק' ו'יסוד יצחק', נדפסו בזולקווא בשנים תקס"ד (1804) ותק"ע (1810). דברי שבח על השוחט ודברים על גילוי מופיעים בראש אחד מהספרים, אך הסיפור שמסר כלפון רחב בהרבה. נוסח דומה רק במעט נדפס לימים בספרים 'אמונת צדיקים' (1900), 'קהל חסידים החדש' (1902) והדומים להם.³⁹ הד לספורים אלו נמצא עוד בתיאורים הסטיריים של יוסף פרל, שהוסיף שאת הכתבים חיבר למעשה המגיד מקרמניץ, כדי להתחבב על החסידים הכמהים ל'צדיקים נסתרים'.⁴⁰ הסיפור שבפי כלפון הוא ניסוח ראשון של האגדות שסבבו את אותו השוחט לאורך כל המאה התשע עשרה. העדות האישית על ראיית קטב מריי יש בה ללמד לא מעט על עולמו של השליח, הוא משה הישראלי אשכנזי, שלא ידועים עליו פרטים נוספים.⁴¹

38 'מעשה באומבורג', כלפון, מעשה צדיקים (כ"י), סימן רצט, דף 110-111א ('מעשה בצדיק הנסתר ר' יצחק שוחט מזורוביץ', מעשה צדיקים, סימן רצט, עמ' תקג-תקד). הדברים מופיעים בקיצור, על פי 'מעשה צדיקים קמא', בתוך: טנוג', תולדות, עמ' רד-רה. בשנת תרנ"ב (1892) נעתק ועובד הסיפור לערבית יהודית על פי כתב יד. ראו: גיג, א, עמ' 40-44 ('מעשה בזמן רבי יצחק נילי ז"ל'. הסיפור פותח במילים: 'מעשה גרא פי בלאד האמבורג'). ושוב נעתק ועובד לערבית יהודית בתרצ"ט (1939), בתוך: נג'אר, ג, עמ' 40-47 (על פי נוסח זה אירע הסיפור בשנת 1792).

39 יצחק דב בער, אמונת צדיקים, סימן נח, דף טז ע"א-ע"ב; יצחק דב בער, קהל חסידים החדש, סימן נח, דף טז ע"א-ע"ב. ראו גם: ארמן, עמ' ט-י; עגנון, עמ' לא; בן-יחזקאל, א, עמ' 243-246.

40 אטינגר ושמואל, עמ' 37-39; מאיר, חסידות מדומה, עמ' 197-199.

41 ב'מעשה צדיקים קמא' הוסיף כלפון וכתב כי השליח מוסר הסיפור 'בעוה"ר בהליכתו לא"י [לארץ ישראל] תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] עבר על קושטנדינא ונפטר שם' (טנוג', תולדות, עמ' רה). על סיפורים נוספים שסיפר לכלפון ראו לעיל, הערה 15.

הערות סיום

הייחוד בסיפורים שלפנינו בא לידי ביטוי בשלושה היבטים: הם משקפים סיפורים שהסתובבו בעל־פה בשלבים מוקדמים של התפתחות החסידות ומעידים על דרכי העיצוב והמסירה של השבח החסידי הרבה לפני הדפסת ספר 'שבחי הבעש"ט' וקבצים דומים; הם נוסח ראשון של כמה סיפורים ידועים ומוכרים שנדפסו מאוחר יותר, ויש בהם גם כמה סיפורים שלא נשתמרו בקורפוסים המזרח אירופיים; והם מציגים את הבעש"ט כאחת מדמויות הקדושים במזרח אירופה ולא כמייסד או מחדש של החסידות או כמורה רוחני לעדות שונות ולחצרות – הבעש"ט ור' יעקב יוסף מפולנאה מוצגים כאן בהמשך ישיר לרבנים ולבעלי שם בהיסטוריה היהודית, ושבחיהם הם חלק אינטגרלי ממרחב סיפורי זה. יש בעובדות אלו ללמד גם על דרכי התהוותו של ספר 'שבחי הבעש"ט', וליתר דיוק, על דרך עיצוב הסיפורים על הבעש"ט. בחינה מדוקדקת של סיפורים אלו מעלה כי חלקם עוצבו לאור שבחים שנפוצו בעל־פה על דמויות אחרות. חלק מהסיפורים על הבעש"ט בלעו שבחים על אחרים ושוננו לפי הצורך כדי להעצים את הדמות החדשה.⁴² הסיפורים שהביא כלפון הם דוגמה נאה למרחב הסיפורי שבתוכו עלתה גם דמותו הספרותית של הבעש"ט, ושעמו התמודדו מספרי שבחיו.

לאורך המאה התשע עשרה נתגלגלו סיפורים רבים על הבעש"ט לצפון אפריקה, אך לרוב דרך ספרים מודפסים, ואין ייחוד לסיפורים אלו מעבר לתרגומם ולעיבודם.⁴³ המקרה של כלפון שונה למדי, ויש בקובץ שליט סיפורים רבים שהועלו בפעם הראשונה על הכתב. עצם מסירת הסיפורים דרך שד"רים יש בה להוסיף עוד נדבך לדרכי גלגוליהם של סיפורים בכלל ושל

⁴² כך עולה בבירור מעיצוב הסיפורים על ר' אדם בעל שם. ראו:

שמרוק, עמ' 123–124. בשנת 1816 כתב אחד המשכילים על 'שבחי הבעש"ט': 'ומכל הנסים אשר זה לזה יספר מכבר ומקדם שנים אשר עברו, הן שהיו והן שלא היו כולם עליו [על הבעש"ט] יספרו כי הוא פעל כל אלה... תנו עיניכם היטב בשבחי [הבעש"ט] וקחו לכם מעשה נסים הקודמים ותראו כי כמה נסים העתקו עליו' (ראשית חכמה, עמ' 52).

⁴³ כך הם הסיפורים אצל כנאפו, חסדי אבות, המבוססים על

'קהל חסידים'. ראו: פרנקל, עמ' 162–163; חלמיש, עמ' 119, 205; כנאפו, מעשיות, עמ' 73–80. וכך היא ההעתקה בכתביה מערבית של חלק מספר 'שבחי הבעש"ט' על פי דפוס תר"י. ראו: אביב, אוסף, סימן 315. ברוח דומה יש להבין את הופעת השמירה לילדת בשם הבעש"ט בצפון אפריקה בראשית המאה העשרים. ראו: מאיר, מעשה שדים.

סיפורים חסידיים בפרט. הגבולות הגאוגרפיים של הסיפורים פתוחים בהרבה ממה ששיערו החוקרים. באמצעות שד"רים הועברו סיפורים סמוך להיווצרותם, ויש בהם לשקף חיות שאין בטקסטים מאוחרים. מסכת סיפורית זו לא נבחנה במחקר אף שיש בה לגלות את הניסוחים הראשונים של שבחים רבים. ייחוד הקובץ של כלפון, והדבר נוגע לכל הסיפורים המובאים בו מפי השמועה, דווקא בנקודת עמידה ייחודית זו על הגבול הפתוח. כלפון היה בנקודת מקום וזמן שאפשרה לו לרשום את מה שאחרים לא רשמו אלא בשלב מאוחר. יש לקוות אם כן שקבצים נוספים מעין אלו עוד יתגלו ויעשירו את הידוע לנו לא רק על נפלאות החיד"א, הרש"ש והדומים להם, אלא גם על הביוגרפיה המיתולוגית של הבעש"ט.

קיצורים ביבליוגרפיים

אביב"י, אוסף	יוסף אביב"י, אוסף כתבי־היד הרבניים, ספריית מנדל גוטסמן
אביב"י, כתבי־היד	ישיבה־אוניברסיטה, ניו־יורק תשנ"ח
אביב	—, כתבי־היד של יהודי המגרב במכון בן־צבי, א: יצירה רבנית, ירושלים תשנ"ג
אביש	שלמה אביש, ראש בני ישראל: תולדות וקורות... ישראל בעל שם טוב, ניו־יורק תשע"ה
אבישר	עודד אבישר, ספר טבריה: עיר כינרת ויישובה בראי הדורות, ירושלים תשל"ג
אטינגר ושמרוק	שמאל אטינגר וחנא שמרוק, 'לתולדות הישוב היהודי בקרמניץ', אברהם שמאל שטיין (עורך), פנקס קרמניץ, תל־אביב תשי"ד, עמ' 45-9
אטקס	עמנואל אטקס, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, ירושלים תש"ס
איגרות החיד"א	אגרות הרב חיד"א, עם הקדמה מאת יעקב רקח, ליוורנו תרכ"ז
אליאך	דב אליאך, הגאון: לתולדות חייו וביורר משנתו של מורנו ורבנו הגר"א, הגאון רבי אליהו מווילנא, א-ג, ירושלים תשס"ב
אלפסי	יצחק אלפסי, תולדות יעקב יוסף: רבי יעקב יוסף מכולונה וצאצאיו, תל־אביב תשנ"ח
ארמן	דב עהרמאן, פאר וכבוד: סיפורים נפלאים מהה"ק מהר"מ ט"ב [משה טיטלבוים] ונכדו הה"ק בעל ייט"ל [יקותיאל יהודה טיטלבוים] ומהה"ק מהר"ש [ר' שלום] ובנו מהר"י [ר' יהושע] מבעלזא, א, מונקטש תרע"ב
בן־יחזקאל	מרדכי בן־יחזקאל, ספר המעשיות, א-ד, תל־אביב תרפ"ו-תרפ"ט
בניהו, אברהם אבן מוסה	מאיר בניהו, 'ר' אברהם אבן מוסה ובנו משה מראשי המדברים בקבלת האר"י בצפון אפריקה', מיכאל ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג
בניהו, התנועה השבתאית	—, התנועה השבתאית ביוון: והוא ספר יובל מיחיד למיוחד... לגרשם שלום במלאות לו ע"ה שנים, ירושלים תשל"ג
בניהו, זיכרון מעשיות	—, 'זכרון מעשיות ונסים של החיד"א', הנ"ל (עורך), ספר החיד"א: קובץ מאמרים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, עמ' סח-צג
בניהו, שבחי החיד"א	—, 'שבחי הרב חיד"א', הנ"ל (עורך), ספר החיד"א: קובץ מאמרים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, עמ' קעח-קפ
בניהו, שמועות	—, 'שמועות שבתאיות מפנקסיהם של רבי בנימין ורבי אברהם רוויגו', מיכאל א (תשל"ג), עמ' ט-עז
בניהו, תולדות האר"י	—, ספר תולדות האר"י: גלגוליו נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית בצירוף הנהגות האר"י, ירושלים תשכ"ז
ברטל	ישראל ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ־ישראל בטרם ציונות: קובץ מחקרים ומסות, ירושלים תשנ"ה
ברנאי, איגרות	יעקב ברנאי, איגרות חסידים מארץ ישראל: מן המחצית השנייה של המאה הי"ח ומראשית המאה הי"ט, ירושלים תש"ס
ברנאי, היסטוריוגרפיה	—, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ־ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, ירושלים תשנ"ו
גיג	אליהו חי בן יוסף גיג, ספר מעשה צדיקים, א-ה, אלג'יר תרנ"ב

גליק	שמואל גליק, קונטרס התשובות החדש, א-ד, ירושלים ורמתיגן, תשס"ו-תש"ע
גר צדק	'גר צדק', ללא שם מחבר, היה בבעלות אריה ליב פרידלאנד, כ"י סנקט-פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים B 10 (תצלומו במכון לתצלומי כתבייד עבריים F52930)
גריס	זאב גריס, הספר העברי: פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו
דובנוב	שמעון דובנוב, תולדות החסידות: על יסוד מקורות ראשונים, נדפסים וכתבייד, תל-אביב תש"ך
דן	יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית, א-יא, ירושלים תשס"ט-תשע"ו
הוס	בועז הוס, על אדני פז: הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס
הורודצקי	שמואל אבא הורודצקי, החסידות והחסידים ² , א-ד, תל-אביב תרפ"ח-תש"ג
הירשברג	חיים זאב הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו, א-ב, ירושלים תשכ"ה
הירשל	יעקב הירשל, ספר שבחי מהר"ד, א, קונטרס א, פייטרקוב תרצ"ח
הכהן	מרדכי הכהן, הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה, יישוביהם ומנהגיהם, בעריכת הרווי גולדברג, ירושלים תשל"ט
העתקת איגרת הבעש"ט	'העתקת אגרת הבעש"ט בפאס שבמרקו בשנת תקמ"ד', שפתי צדיקים ט (תשנ"ז), עמ' נא-נב
חלמיש	משה חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה ה"ז: סקירה היסטורית ותרבותית, תל-אביב תשס"א
טטר	Magda Teter, 'The Legend of Ger Zedek of Wilno as Polemic and Reassurance', <i>AJS Review</i> 29 (2005), pp. 237-263
טנוג'י, היהודים	יכ" [יוסף הכהן טנוג'י], 'היהודים בכוש', המגיד, 4 בדצמבר 1878, עמ' 405
טנוג'י, תולדות	יוסף הכהן טנוג'י, תולדות חכמי תונס, מהדורת יצחק אנג'אר, בני ברק תשמ"ח
יהי אור	ספר יהי אור, כולל סיפורי צדיקים ושבחי הבעש"ט ותלמידיו, מהדורת יאיר שורצמן, ירושלים תשנ"ט
ינון-פנטון	יוסף ינון-פנטון, 'תעודה מהחוג הפנימי של השבתאים באדריאנופול', פעמים 44 (תש"ן), עמ' 31-40
יערי	אברהם יערי, שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים תשי"א
יצחק דב בער,	יצחק דב בער בן צבי הירש, ספר אמונת צדיקים, ורשה תר"ס
אמונת צדיקים	—, ספר קהל חסידים החדש, למברג תרס"ב
יצחק דב בער,	קהל חסידים החדש
קהל חסידים החדש	כלפון, הוספות והגהות
כלפון, הוספות והגהות	אברהם כלפון, 'הוספות והגהות על ספר שם הגדולים', קובץ מן הגנזים ז (תשע"ו), עמ' קח-קי
כלפון, הקדמה (כ"י)	—, 'הקדמה לספר דברי שלמה' מאת שלמה פרץ, כ"י מוסקווה, ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 167/3 (תצלומו במכון לתצלומי כתבייד עבריים F6847)

כלפון, חיי אברהם	—, ספר חיי אברהם, ליוורנו תקפ"ז; ליוורנו תרי"ז
כלפון, לקט הקציר	—, ספר לקט הקציר, ירושלים תשנ"ב
כלפון, מעשה צדיקים	—, ספר מעשה צדיקים, מהדורת אסף רביב, אשקלון תשס"ט
כלפון, מעשה צדיקים (כ"י)	—, ספר 'מעשה צדיקים', כ"י ירושלים, מכון בן-צבי 1807/1 (תצלום במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים F27034)
כנאפו, חסדי אבות	יוסף כנאפו, ספר חסד ה'... שלשה ספרים נפתחים... ראשון... חסד השם, והב' חסדי אבות, והג' חסדי דוד, ליוורנו תרמ"ח
כנאפו, מעשיות	דוד כנאפו, 'מעשיות הבעש"ט בחסדי אבות ליכ"ן' (רבי יוסף כנאפו זצ"ל): מה בין המקור בקהל חסידים לחסדי אבות של יכ"ן, ברית 25 (תשס"ו), עמ' 73-80
מאיר, חסידות מדומה	יונתן מאיר, חסידות מדומה: עיונים בכתביו הסאטיריים של יוסף פרל, ירושלים תשע"ד
מאיר, מעשה שדים	Jonatan Meir, 'Marketing Demons: Joseph Perl, Israel Baal Shem Tov and the History of One Amulet', <i>Kabbalah</i> 28 (2012), pp. 35-66
מאיר, פרשת השבתאות	—, 'פרשת השבתאות בשבחי הבעש"ט', גרשון הונדרט, יונתן מאיר ודימיטרי שומסקי (עורכים), ספר היובל לפרופסור ישראל ברטל (בדפוס)
מונדשיין	יהושע מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט: פקסימיל מכתב היד היחיד הנועד לנו ושינוי נוסחיו לעומת נוסח הדפוס, בצירוף מבוא ונספחים, ירושלים תשמ"ב
מרגליות	ראובן מרגליות, מלאכי עליון: המזכרים בתלמוד בבלי וירושלמי, בכל המדרשים, זהר ותקונים, תרגומים וילקוטים עם ציונים לספרי קודש של הקבלה ² , ירושלים תשכ"ד
מרק, התגלות	צבי מרק, התגלות ותיקון בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשע"א
מרק, סיפורים	—, כל סיפורי רבי נחמן מברסלב: המעשיות, הסיפורים הסודיים, החלומות והחזיונות, ירושלים תשע"ו
נג'אר	מ' נג'אר, מעשה צדיקים, א-ו, סוסה תרצ"ט
סלושץ	נחום סלושץ, ספר המסעות, מסעי בארץ לוב, א-ב, תל-אביב תרצ"ח-תש"ג
ספר הכוונות ומעשה נסים	ספר הכוונות ומעשה נסים, קושטא ת"ף
ספר חסידים	ספר חסידים, על פי נוסח כתב יד אשר בפאראמא, מהדורת יהודה הכהן וויסטינעצקי, פרנקפורט תרפ"ד
עגנון	שמואל יוסף עגנון, ספריהם של צדיקים: מאה סיפורים ואחד על ספריהם של הבעש"ט ז"ל ושל תלמידי תלמידיו, ירושלים ותל-אביב תשכ"א
עמדין	יעקב עמדין, ויקם עדות ביעקב, אלטונה תקט"ז
פיינרמאן	שלמה פיינרמאן, 'האגדות החסידיות ומקורן', הַשְׁלָחַ כא (תר"ע), עמ' 437-441
פייקאז'	מנדל פייקאז', בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, ירושלים תשל"ח
פרומקין	אריה ליב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א-ג, ירושלים תרפ"ח-תר"ץ

פרידמאן	טוביה פרידמאן, 'לקוטות מתוך כתב יד של הרב חיד"א', מאיר בניהו (עורך), ספר החיד"א: קובץ מאמרים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, עמ' צד-קד
פרל, מגלה טמירין	יוסף פרל, ספר מגלה טמירין, מהדורת יונתן מאיר, ירושלים תשע"ד
פרל, על מהות כת החסידים	—, על מהות כת החסידים, מהדורת אברהם רובינשטיין, ירושלים תשל"ז
פרנקל	Jacqueline Fraenkel, <i>L'imprimerie hebraique a Djerba</i> , Paris 1982
ראשית חכמה	ראשית חכמה: חיבור גנוז בגווה של החסידות, מהדורת יונתן מאיר ושמואל ורסס, ירושלים תשע"ב.
רוסמן, הבעש"ט	משה רוסמן, הבעש"ט מחדש החסידות, ירושלים תש"ס
רוסמן, לתולדותיו	—, 'לתולדותיו של מקור היסטורי: ספר שבחי הבעש"ט ועריכתו', ציון נח (תשנ"ג), עמ' 175-214
רוסמן, סיפורים	Moshe Rosman, <i>Stories That Changed History: The Unique Career of Shivhei ha-Besht</i> , Syracuse, NY 2007
רצהבי	יהודה רצהבי, 'אגדה יהודית בנוסח שתי עדות', ידע עם טז (תשל"ג), עמ' 45-57
רקח, אורח מישור	יעקב רקח, ספר אורח מישור, ליוורנו תרכ"ג
רקח, מעטה תהילה	—, ספר מעטה תהילה, ליוורנו תרי"ח
רקח, רשימה	גבריאל די ויטוריו רקח, רשימה של כתבי יד רבני וחכמי טריפוליטניה: עם קטעים ותולדות המחברים, א, טריפולי תש"ה
רקח, שליחי ירושלים	—, 'שליחי ירושלים בטרפוליטניה', ירושלים א (תש"ח), עמ' קט-קיג
רשימת יא"צ	'רשימת יא"צ' [יארצייט] שנכתב בשנת תקצ"ט, קובץ נחלת צבי יב (תשנ"ו), עמ' קנט-קסד
שבחי הבעש"ט	ספר שבחי הבעש"ט, קפוסט תקע"ה; מהדורת אברהם רובינשטיין, ירושלים תשנ"א
שטרנהרץ, חיי מוהר"ן	נתן שטרנהרץ מנמירוב, ספר חיי מוהר"ן, מהדורת אב"ן שתיה, ביתר עלית תשע"ג
שטרנהרץ, שבחי הר"ן	—, שבחי הר"ן, מהדורת אב"ן שתיה, ביתר עלית תשס"ט
שלום, העתקה (כ"י)	גרשם שלום, 'העתקה של כ"י מעשה צדיקים (קטעים על שבתאות)', הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון גרשם שלום 1599/5/139
שלום, השלב האחרון	—, השלב האחרון: מחקרי חסידות, בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס, ירושלים תשס"ט
שלום, חומר היסטורי (כ"י)	—, 'חומר היסטורי על שבחי הבעש"ט', הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לארכיונים, ארכיון גרשם שלום 1599/5/202
שלום, שבתי צבי	Gershom Scholem, <i>Sabbatai ʿSevi: The Mystical Messiah 1626-1676</i> , trans. R.J. Zei Werblowsky, Princeton, NJ 1973
שמרוק	חנא שמרוק, ספרות יידיש בפולין: מחקרים ועיונים היסטוריים, ירושלים תשמ"א
שפירא	'אשכבתא דבשע"ט: סדר הסתלקותו של מורינו הבעש"ט זיע"א', ספר תהלים עם פירוש נעים זמירות, בעריכת אהרן שפירא, ברוקלין תשנ"ז, עמ' שג-שלג

מיכל שרף, איילת חשקי כלילת יופי: תולדות ר' אהרן פרץ מג'רבה ופיוטיו, לוד תשנ"ד
 —, ר' אברהם כלפון: היסטוריון ופייטן במאה הי"ח, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' 152-145
 —, ר' אברהם כלפון: היסטוריון ואיש אשכולות בטרופולי במאה הי"ח-י"ט, צבי מלאכי (עורך), באורח מדע: מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 428-403
 —, נהוראי: ר' נהוראי ג'רמן מתוניס ופיוטיו, תל-אביב תשמ"ב
 —, 'פרג'י שוואט הוא רפאל מלח: משורר נודד בתוניס', צבי מלאכי (עורך), יד להימן: קובץ מאמרים לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמ' 252-215

שרף, איילת חשקי
 שרף, היסטוריון ופייטן
 שרף, כלפון
 שרף, נהוראי
 שרף, פרג'י שוואט

